

A HUN KORSZAK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

THE HUNNIC PERIOD IN THE CARPATHIAN BASIN

Rácz Zsófia

PhD, habilitált egyetemi adjunktus

Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Régészettudományi Intézet, Budapest

racz.zsofia@btk.elte.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

A 2000-es években hatalmas lendületet adott a hun korszak régészeti kutatásának, hogy a nagy felületen végzett feltárásoknak és fémkereső műszeres felderítéseknek köszönhetően évről évre szenzációszámba menő új leletek láttak napvilágot. A szerencsés leletek mellett a fejlődés további mozgatórugója, hogy a különféle természettudományok és a régészet szoros együttműködése, továbbá módszereik finomodása új típusú adatok kiaknázását és értelmezését teszi lehetővé. Az alábbi összefoglalásban az utóbbi évtizedek legfontosabb eredményeit, valamint a kutatások új irányát és lehetőségeit vázolom fel.

ABSTRACT

Archaeological research on the Hun period gained an immense impetus in the 2000s due to the discovery of sensational new finds from year to year in the course of large-scale excavations and the finds brought to light by metal detecting. In addition to a series of fortuitous finds, another driving force was the close collaboration between the various natural sciences and archaeology and the refinement of their methods, providing recourse to new types of data and their interpretation. The study offers an outline of the most important research results of the past decades, as well as a discussion of new research directions and possibilities.

Kulcsszavak: hun korszak, Kárpát-medence, régészeti kutatás

Keywords: Hunnic Period, Carpathian Basin, archaeological research

BEVEZETÉS

A Kárpát-medencei hun kor (Kr. u. 4. század vége – 5. század közepe) történetéről, a hun hódítás menetéről, Pannonia hun uralom alá kerüléséről, a Római Birodalom keleti és nyugati részei ellen vezetett hadjáratokról és békekötésekről az írott források alapján bőséges ismeretekkel rendelkezünk (Bóna, 1993; Bóna et al., 1993;

legújabb: Kovács, 2020). Ugyanakkor egyes történeti folyamatok mikéntje, így az Alföld hun uralom alá kerülése, a hun hatalmi központ Alföldre településének ideje, vagy a pannoniai provinciák hun kézre kerülésének pontos menete a mai napig bizonytalan. Ugyanígy nem ismerjük a nomád hatalmi szervezet felépítését, a belső-ázsiai hun hódítók és a segédnépek számát, nagyságát és szállásterületeinek elhelyezkedését, de a birodalom érdekszférájába tartozó területek kiterjedését sem (vö. Masek, 2018a, 92–95., 102–105.; Heather, 2009, 221–238.).

Jelen írás a Kárpát-medence hun korának régészeti kutatásával, elsősorban az utóbbi egy-két évtized látványos felfedezéseivel és új vizsgálati lehetőségekkel foglalkozik.

A KÁRPÁT-MEDENCE HUN KOR ELŐTTI NÉPESSÉGE A KÉT KORSZAK HATÁRÁN

Általános folyamatok. A 4. és 5. század fordulóján a Kárpát-medencében szétestek a korábbi, négy évszázada fennálló politikai és társadalmi keretek mind Pannonia, mind az alföldi szarmata és a germán Barbaricum területén, és egy rövid ideig tartó, ám nagy hatással bíró politikai egység, a hun uralom után, fokozatosan alakultak ki a kora középkori államalakulatok. Az 5. század idején régészeti szempontból két folyamatot kell kiemelnünk. A korszak elejére a népi és kulturális sokszínűség jellemző: a korábbi szarmata és római elemek mellett új, a kelet-európai gót uralomhoz köthető – az ún. Csernyahov–Marosszentanna-kultúra vonásait mutató – és keleti nomád jellegzetességek mozaikszerű egymás mellett élése és bizonyos mértékű keveredése figyelhető meg. Erre jó példa az újabban Nyíregyháza és Debrecen határában, késő szarmata lelőhelyeken feltárt két keleti típusú áldozati leletgyűttes (Istvánovits–Kulcsár, 2014; Wieszner–Nagy, n. d.). Mindez heterogén eredetű népességet és a megváltozott politikai és életkörülményekre adott különféle reakciókat jelez. Ugyanakkor – e folyamattal párhuzamosan – a hun hatalmi szervezet kiépülésével a Közép-Duna-vidéken kialakult egy egységes stílusú anyagi kultúra, és egységeseződés tapasztalható a temetkezési rítusban is.

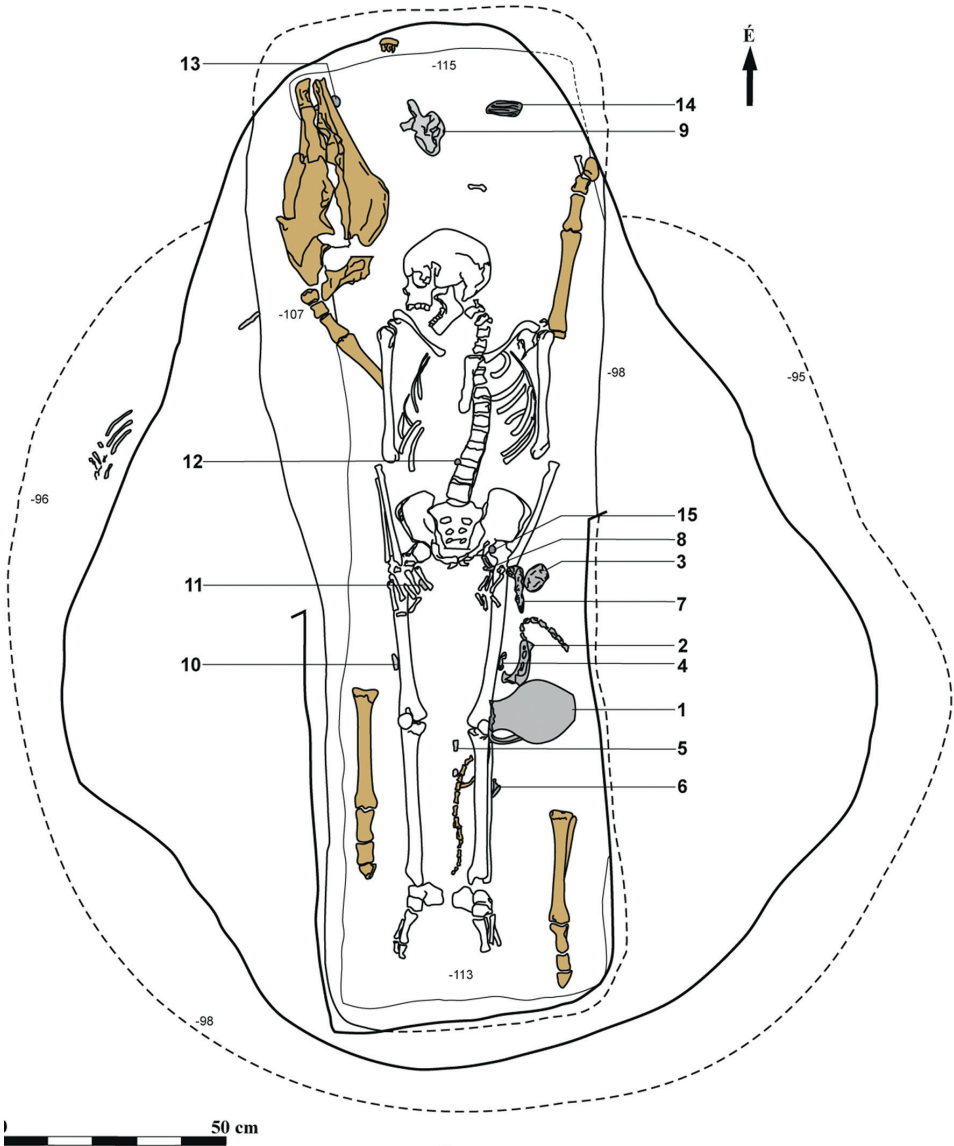
Az alföldi Barbaricum. Az Alföldön fontos változást hozott a korábbi szarmata temetők és települések felhagyása. Egyes területeken azonban, például a Dél-Alföldön, egészen az 5. század közepéig folyamatosan használt lelőhelyek figyelhetők meg. A felhagyott szarmata temetkezőhelyek után egyrészt új, kisebb sírszámú temetőket nyitottak (Istvánovits, 1993), másrészt megjelentek a magányos sírok és a néhány sírból, kis sírcsoportokból álló temetkezési egységek, amelyek az 5. század jellegzetes temetkezési formáját képviselik. Kialakulásukhoz egyaránt hozzájárulhatott a korszak erősen lecsökkent népessége, a korábban hosszabb ideig egy helyen lakó közösségek felbomlása, a kisebb, tanyaszerű telepek használatára, a nagyfokú mobilitás és az elitnek az elkülönülésre való törekvése. Ezzel

párhuzamosan fokozatosan megváltoztak a temetkezési, mellékletadási szokások is. Például a késő császárkorra jellemző dél–északi sírtájolás mellett megjelent a keleti eredetű, észak–déli, illetve az 5. század második felétől általánossá váló nyugat–keleti irányítás is. Az utóbbi évek nagy felületű feltárásain több olyan, sztyeppei rítus szerint elhantolt temetkezés is napvilágot látott – magányos, fegyveres sírok észak–déli tájolású sírgödrökben, esetenként ún. nyúzottlovas-temetkezések (másként részleges lovastemetkezések) – amelyek a hun hatalmi szervezet kiterjesztését bizonyítják a Kárpát-medencében (például: Budapest XIII., Népfürdő u., Kecskemét-Mindszenti-dűlő, Üllő). Ezek a leletegyüttesek jellemzően a megelőző korszak lelőhelyeihez, így késő szarmata településekhez, illetve késő római erődökhöz kapcsolódnak (*l. kép*).¹

Az 5. századi települések jellegzetességei párhuzamba állíthatók a temetőkből kiolvasható képpel: egyrészt számolnunk kell egyes szarmata telepek kontinuitásával, másrészt viszont új típusú kerámiát tartalmazó, kisebb települési egységek megjelenésével is (például Soós et al., 2017). Részben megszűntek a korábbi gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok, az 5. századi települések leletanyaga alapján önellátás és a termelt javak kisebb körben zajló terjesztése feltételezhető. Új, nagy felületű feltárásokon a késő szarmata megtelepedést lezáró pusztulási rétegek, szórványos, 5. századi településnyomok és elszórt hun kori temetkezési csoportok is azonosíthatók (például: Rákóczi-falva-Bivalytó, Masek, 2018b; Óföldségek, Sós-kuti–Marcsik, 2018). Ezekben az esetekben a kontinuitás különböző formáival számolhatunk: szóba kerülhet a területen élő népesség folyamatossága, egy-egy kedvező fekvésű, stratégiaiul fontos terület (például átkelőhely) új népesség általi megszállása, de akár a terület feletti uralom igénye is kifejeződhetett a korábbi települési vagy temetkezési helyek „újrahasznosításában”.

Pannonia. A 4–5. századi Pannoniára vonatkozó legfontosabb régészeti kérdésvetések hagyományosan két pontban foglalhatók össze. Mennyi ideig maradt meg a római struktúrák a provinciákban: meddig számolhatunk a római közigazgatás és katonaság jelenlétével, valamint a római lakosság megmaradásával? Mely, a forrásokban felbukkanó népcsoportokkal és eseményekkel lehet a 4. század végétől megjelenő új leletanyagot összefüggésbe hozni? Az újabb megközelítések – a római–barbár dichotómia előtérbe helyezése helyett – az 5. század átalakuló társadalmát, a népesség körében lejátszódó akkulturációs és integrációs folyamatokat, a provincia kevert lakosságának életmódját és „túlélési” stratégiáit, és az egyes települések-életközösségek egyedi sorsát kutatják (például: Vida, 2011; Tomka, 2015; Knipper et al., 2020).

¹ A Budapesti Történeti Múzeum Aquincumi Múzeum (Mészáros Boglárka, Beszedes József), illetve a Kecskeméti Katona József Múzeum (Kovacsóczy Bernadett) új feltárásai és folyamatban lévő feldolgozásai; Kulcsár, 2018.

1. kép. Hun kori nyúzottlovas-temetkezés (másként részleges lovasmetkezés) Üllő határából (Kulcsár, 2018)

A pannoniai, késő római nekropoliszok közül néhányat az 5. században is tovább használtak, gyakran késő római erődök közvetlen közelében. Ezek közé tartozik Keszthely-Fenekpuszta, Solva/Esztergom-castellum és Intercisa/Dunaújváros lelőhelye (összefoglalóan: Vida, 2011). Az ide temetkező lakosság etnikai megíté-

lése – például idegen csoportok beköltözése a római lakosság mellé – kizárólag régészeti módszerekkel nehezen értelmezhető. A késő római temetőket tovább használó és az új temetőket nyitó népessegek között sok közös vonás fedezhető fel a temetkezési szokások és a viseleti elemek, ékszerek használatában (például poliédergombos fülbevalókkal, gyöngysorral, fésűvel, orsógommbal, karperecpárral és edénymelléklettel jellemezhető sírok). Mindez a „római” és „barbár” kategóriák használatát is nehézkessé teszi. Ezeknek az összefüggéseknek a mélyebb feltárása, a római erőd- és városfalakon belül élő, római kézműves hagyományokat folytató és a környéket megszálló népessegek életmódjának összehasonlítása a jövő fontos kutatási feladata. E szempontból irányt mutató kísérlet Tomka Péter tanulmánya, amelyben összeveti a római Scarbantia (Sopron) 5. századi életét a környező területekével. A gyorsan barbarizálódó vidékkel szemben a falakon belül egészen az 5. század végéig számolni lehet a romanizált lakosság továbbélésével és bizonyos életmódbeli, valamint kézműves hagyományok fennmaradásával (Tomka, 2015). A Balaton déli oldalán, az M7-es autópálya építése során több olyan falusias település és temető került elő, ahol a kerámialeletek római hagyományokat tükröztek, ugyanakkor az 5. század új szellemi és tárgyi kultúrájának is egyértelmű bizonyítékait szolgáltatották (például Ordacsehi, Bocsi et al., 2016).

A 4–5. század fordulójától a Dunántúlon is megjelent az új temetkezési forma: a magányos sírok, sírcsoportok és kis sírszámú temetők. Ezeket a pannoniai római uralom fennállása idején a *foederati* népesség elitrétegének temetkezéseivel (például Untersiebenbrunn), a hun uralom idején a hun kori elit sírjaival (például Regöly, Csorna, Árpás, Keszthely-Gáti-domb), majd az 5. század második felének történeti eseményeihez kapcsolódóan különféle germán népessegek – keleti gótok, szvébek – elitrétegével (például Zsibót-Domolospusztá, Répcelak) hozták összefüggésbe (összefoglalóan Vida, 2011; Heinrich-Tamáská–Straub, 2015). De említhetjük a fent idézett ordacsehi lelőhelyeket vagy a pátyi római temető szomszédságában feltárt kis sírcsoportot is, amelyek a korszak köznépehez tartozó lakosság nyughelyei (Otományi, 2001). A szóban forgó temetkezőhelyek gyakran római kori településeken vagy azok közelében fekszenek, hasonlóan az Alföldön tapasztaltakhoz.

A HUN KORI EMLÉKANYAG NÉHÁNY JELLEGZETESSÉGE

Halotti áldozati leletek. A halotti áldozatok gyakorlata egy ritkán megfigyelt, ugyanakkor látványos leletegyütteseket produkáló, a hun kor elitrétegéhez köthető rítus a 4. század vége és az 5. század közepe között. A közelmúltban két, ehhez a körhöz tartozó leletegyüttes is előkerült Magyarországon: Debrecenben és Telkiben (Wieszner–Nagy, n. d.; Szenthe et al., 2019), melyek számos új információt szolgáltatnak a tárgyak földbehelyezésének módjáról, sorrendjéről, az elrejtés előtti tudatos rongálásukról. Az áldozati leletek kis mélységben elásott,

személyes tárgyakból (arany ruhadíszek, övveretek, lábbeli garnitúrák), fegyverekből, lószerszámdíszekből, edényekből álló leletegyüttesek. Sztjeppei párhuzamaik (kurgánokhoz kapcsolódó lelőhelyek) és a debreceni sírlelet alapján tudjuk őket a temetkezési rituáléhoz kötni. A legtöbb Kárpát-medencei esetben ugyanis nem ismerjük magát a sírt, csupán az utólag – feltehetően a sír közelében – elásott áldozati együttest. A híres Szeged-nagyszéksósi lelet mellett ilyenek kerültek elő Pécs-Üszög, Bátaszék, Pannonhalma és Telki határában is. Ugyanakkor a debreceni lelőhelyen egy késő szarmata sírt körülvevő árokba ásva került elő egy nemesfém- és vastárgyakból álló áldozati lelet. Ebben az esetben tehát egy jól ismert szarmata temetkezési rítushoz kapcsolódik az új, sztjeppei rítuselem, ami a helyi, késő szarmata és a hun-alán elit közti szoros kapcsolatokra utal (Wieszner–Nagy, n. d.). A másik, újonnan felfedezett áldozati együttes a Pest megyei Telkiből már a hun korszak végén kerülhetett földre, valószínűleg a hun uralom felbomlását követően. Ez a lelet arra világít rá, hogy bizonyos körökben még a birodalom szétesése után is fennmaradhatott ez a sajátos, a hun kori előkelő réteg önkifejezését és összetartozását tükröző gyakorlat (Szenthe et al., 2019) (2. kép).

2. kép. Lábbelihez tartozó aranyveretek a Telki mellett feltárt áldozati leletegyüttesből (Szenthe et al., 2019)

Üstleletek. A hun üstök kérdése szintén régóta foglalkoztatja a régészeti kutatást. Az első magyarországi üstlelet 1869-ban került elő a történelmi Czakó-halmon. A keleti, sztjeppei eredetű, rézötvszövetből készült, nagyméretű üstök az előbbi leletcsoporthoz is szorosan kapcsolódnak: ugyancsak kis mélységbe eltemetve, gyakran rongált állapotban kerülnek elő. Újraértelmezésük a 2000-es években ismertté vált

leleteknek, a Balatonlelle-Rádpusztán és a Pest megyei Ócsán előkerült üstnek és üsttörödékeknek köszönhető (Honti–Németh, 2007; Masek, 2018a). A rádpusztai üstöt a feltárók leírása alapján egy gödör aljába fektetve, textilbe csavarva találták meg; áldozati szertartás nyomait jelezheti az üst száján megmaradt vastag koromréteg. Masek Zsófia új kutatásai szerint a hun üstöknek nem vagy nemcsak a halotti kultuszban, hanem más közösségi rítusokban is szerepük volt: a hun „birodalmi identitás” kifejezői lehetnek elsősorban azoknak a közösségeknek a körében, amelyek a hun befolyás alatt álló területek stratégiaileg fontos helyein jöttek létre, így az Al-Dunánál és a Közép-Duna-vidéken (Masek, 2018a, 102–106.).

Koponyatorzítás. A hun birodalom átalakuló társadalmát és az ezzel együtt járó új reprezentációs minták kialakulását más, „hétköznapi” jelenségeken keresztül is tanulmányozhatjuk. Ezek közé tartozik a koponyaforma alakításának keleti eredetű szokása, az ún. koponyatorzítás, amely az 5. századi Kárpát-medencében gyakran alkalmazott, látványos testmódosító eljárás volt. A koponyaforma megnyújtását kiségyekkorban, bandázkötések alkalmazásával érték el (erről a legújabb összefoglalás: Hakenbeck, 2018). A hun korban és a hun kor utáni évtizedekben a koponyatorzítás a teljes népességhez viszonyított aránya igen jelentős lehetett, és mind a nők, mind a férfiak körében elterjedt. Egyes lelőhelyeken a nyújtott koponyaformával rendelkező egyének az eltemetettek 50%-át is elérik (Knipper et al., 2020).

A különféle testmódosító eljárások eszközök lehetnek társadalmi identitás létrehozására és fenntartására: szóba jöhet rang, etnikai, családi vagy más csoportidentitás kifejezése. A hun korban a koponyatorzítás különböző társadalmi környezetekben jelent meg (különféle típusú temetőkben, „gazdag” és „szegény” sírokban egyaránt), ám e temetkezések egyéb jellegzetességei nem különböztek el a környezetüktől. Ez arra enged következtetni, hogy a szokás nem etnikai megkülönböztetés volt. Krízishelyzetben és társadalmi átrendeződés idején egy újfajta kollektív identitás megerősítheti a politikai integrációt: az összetartozás tudata – amely megtestesült a koponya átalakításában – elősegíthette a különböző eredetű és társadalmi helyzetű csoportok kooperációját a hun korszakban és a rákövetkező évtizedekben. Ebből a szempontból az elitnek kiemelkedő, mintakép szerepe lehetett, amire a torzított koponyás gazdag temetkezések is utalnak a Kárpát-medence teljes területén (Rácz, 2019, 109–110.).

Polikróm díszítőstílus. A hun korszak jellegzetessége továbbá a hatalmas területeken elterjedt és igen látványos ötvösművészeti gyakorlat: az ékszerek, különböző viseleti elemek, lószerszámdíszek és fegyverek színes drágakövekkel vagy üvegberakással, leggyakrabban vörös gránátkövekkel való díszítése. A legújabb kutatás fényt derített a nyersanyagok eredetére (főként Srí Lanka-i és dél-indiai eredetű köveket használtak), a tárgyak mögött álló műhelytradíciókra, innovációkra és végső soron az 5. századi népesség széles körű kapcsolatrendszerére (Horváth, 2013) (3. kép).

3. kép. Hun kori női sír fülbevaló- és csatlelete Kapolcsról
(Fotó: Vágó, 2015, 391. VI/67. kép)

EGYSÉGESÜLÉSI FOLYAMATOK A HUN KORBAN

A koponyatorzítás szokása és a polikróm ötvösművészet elemei is jól tanulmányozhatók a korszak női síregyüttesein. A rítusbeli átalakulásokkal párhuzamosan az egységessé váló anyagi kultúra látványos példái a női temetkezések alapján rekonstruálható viseleti elemek. Az ún. „Duna-vidéki divat” kapcsolatai Dél-Oroszországtól Nyugat-Európáig nyúlnak, széles körű megjelenése pedig ugyancsak a hun birodalom terjeszkedésével és a hun kori elit nagy területeket behálózó kapcsolatrendszerével hozható összefüggésbe. Mindez egy alapvetően megváltozott értékrendet is elénk tár: a társadalmi reprezentáció fontos kifejezőeszközeivé váltak az ékszerek és viseleti tárgyak, a nemesfémből, gránátból és borostyánból készült ékszerek. Ennek az anyagi alapját a hódításra berendezkedett hun birodalom sikerei biztosították, az új hatalmi struktúra politikai súlya lehetővé tette egy befolyásos – és befolyását a reprezentációban is közszemlére tevő – vezető réteg kialakulását. A sírleletek részletes tanulmányozása cáfolja azt a korábbi elképzelést, amely egyes 5. századi ruházati elemeket törzsi egységek viseletével próbált megfeleltetni. Lehetséges, hogy bizonyos jellegzetes öltözeteknek egy ideig etnikai szempontból is jelentőségük volt: például a sok gyönggyel kivarrott ruha a szarmaták által lakott vidéken terjedt el, a két vállon viselt lemezfibula pedig különösen kedvelt volt a Csernyahov–Marosszentanna-kultúra területén. Azonban a hun kor folyamán megváltoztak a reprezentációs formák, a viseleti elemek új minőséget és jelentőséget nyertek: az 5. század közepére vonatkozó megfigyeléseinket nem lehet a 4. század etnikai és kulturális sajátosságaival magyarázni. Az 5. század során az öltözetben megfigyelhető változások leírásával a divat változását, nem pedig különböző népek (gentes) települési területeit rekonstruálhatjuk (Rácz, 2016).

BIOARCHAOLÓGIAI MÓDSZEREK A HUN KOR KUTATÁSÁBAN

A népvándorlás korban lejátszódó, a népességben és az életmódban bekövetkező változások vizsgálatára ma új módszerek állnak rendelkezésünkre. Az ember-tani maradványokból vett fogminták stronciumizotópos elemzése a migráció kutatása előtt nyitnak új távlatokat, ami a korszak egyik központi kérdésköre. A táplálkozás csontokon alapuló izotópkémiai vizsgálata segíti a növényi, illetve állati eredetű tápanyagforrások, a gabonafajták szerepének meghatározását egy-egy közösség életében. A különböző táplálkozási minták utalhatnak eltérő eredetű csoportokra, de akár társadalmi rétegek, férfiak és nők vagy különböző életkorú egyének közti különbségekre is. Ezek az adatok a településeken gyűjtött földminták archaeobotanikai, illetve az állatsontok archaeozoológiai vizsgálatával kiegészítve egy közösség és régió életmód-stratégiáit, valamint ezeknek a változását tárják fel.²

Példaként a Tolna megyei Mözsön felfedezett, közel száz temetkezést tartalmazó 5. századi temető izotópkémiai vizsgálatát említjük, ami látványos bizonyítékokat szolgáltatott az egykori limes mentén kialakult vegyes kultúrájú, különféle eredetű, dinamikusan változó népességre (Knipper et al., 2020). Az itt eltemetett egyének stronciumizotópos elemzése azt mutatta, hogy e közösség tagjai rendkívül heterogén származásúak voltak, és a felnőtt lakosság jelentős része élete során legalább egyszer megváltoztatta a lakóhelyét. A temető alapító generációja túlnyomórészt olyan emberekből állt, akik késő római hagyományokat ápoltak (például téglasírokba temetkeztek), izotópos értékeik alapján különböző helyeken nőttek fel, és táplálkozásukat a kölesen alapuló étrend dominálta. Egy-két évtizeddel később egy idegen – közös származási hellyel és hasonló étkezési szokásokkal rendelkező – csoport jelent meg, és kezdett el ugyanerre a helyre temetkezni, párhuzamosan a korábbi lakosokkal. Ez a csoport idegen – nem római – hagyományokat ápolt, amelyek közül a leglátványosabb a koponyatorzítás szokása volt. A temető későbbi periódusában a helyi és a nem helyi hagyományok összeolvadása figyelhető meg, ám az új csoport vált dominánssá. A folyamatban lévő genetikai vizsgálatok további adatokkal fognak szolgálni a hun kori népességek eredetének, valamint az 5. századi temetkezőhelyek szerveződésének, rokonsági viszonyainak a feltérképezéséhez (Neparáczy et al., 2019; ERC HistoGenes, n. d.).

² A szóban forgó kérdéseket vizsgálták-vizsgálják a következő OTKA/NKFIH projektek: Mobilitás és a népesség átalakulása a Kárpát-medencében a Kr. u. 5–7. században: Változó társadalmak és identitások (NN 113157); Életmód-stratégiák a hun és gepida kori Kárpát-medencében (NN 128035).

ÖSSZEFOGLALÁS

A fenti rövid vázlat az 5. századdal foglalkozó régészet kedvező kutatási helyzetére, új lehetőségeire és dilemmáira kívánt rávilágítani. Mostani kérdésfelvetéseink részben elszakadtak a korábbiaktól: például az etnikai azonosítási kísérletek helyét az átalakuló közösségek, e közösségek életmódjának, belső szerveződésének és kapcsolattrendszerének vizsgálata vette át. Egy-egy leletegyüttes és lelőhely szerepe pedig túlnőtt azon a korábbi helyzeten, hogy pusztán az írott forrásokból megrajzolható történeti kép illusztrációjaként szolgáljon. Sőt, a rendelkezésünkre álló információk mennyiségi és minőségi növekedése lehetővé teszi, hogy korábban nem vizsgált társadalmi csoportokat és szempontokat vonjunk be a hun kor kutatásába.

IRODALOM

- Bocsi Zs. – Gallina Zs. – Somogyi K. (2016): Késő római – V. századi településrészlet Orda-csehi-Csereföldön. In: Csécs T. – Merva Sz. – Takács M. (szerk.): *Beatus homo qui invenit sapientiam. Ünnepi kötet Tomka Péter 75. születésnapjára*. Győr: Lekri Group Kft., 93–115.
- Bóna I. (1993): *A hunok és nagykirályaik*. Budapest: Corvina Kiadó
- Bóna I. – Cseh J. – Nagy M. et al. (1993): *Hunok – Gepidák – Langobardok. (Történeti régészeti tézisek és címszavak)* Szeged: A József Attila Tudományegyetem Magyar Őstörténeti Kutatócsoportjának kiadványai
- ERC HistoGenes: *Integrating Genetic, Archaeological and Historical Perspectives on Eastern Central Europe 400–900 AD*. <https://www.histogenes.org/>
- Hakenbeck, S. (2018): Infant Head Shaping in Eurasia in the First Millenium AD. In: Crawford, S. – Hadley, D. M. – Shepherd, G. (eds.): *The Oxford Handbook of the Archaeology of Childhood*. Oxford University Press, 483–504.
- Heather, P. (2009): *Empires and Barbarians. Migration, Development and the Birth of Europe*. London: Macmillan
- Heinrich-Tamáskó O. – Straub P. (2015): Zur Datierung und Deutung der Gräber und Gräberfelder des 5. Jahrhunderts n. Chr. in Pannonia Prima und Valeria. In: Vida T. (ed.): *Romania Gothica II. The Frontier World, Romans, Barbarians and Military Culture*. Budapest: ELTE–Martin Opitz Kiadó, 617–651.
- Honti Sz. – Németh P. G. (2007): Hun áldozati üst Balatonlelle-Rádpusztáról (Hun Period Sacrificial Cauldron from Site Balatonlelle-Rádpusztá). *Somogyi Múzeumok Közleményei*, 17, 71–78.
- Horváth E. (2013): Gemstone and Glass Inlaid Fine Metalwork from the Carpathian Basin: the Hunnic and Early Merovingian Periods. *Dissertationes Archaeologicae* Ser. 3, 1, 275–301. <http://dissarch.elte.hu/index.php/dissarch/article/view/212/174>
- Istvánovits E. (1993): Das Gräberfeld aus dem 4.-5. Jahrhundert von Tiszadob-Sziget. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 45, 91–146.
- Istvánovits E. – Kulcsár V. (2014): New Find of Hun Age Saddle Plates from North-East Hungary. In: Cociş, S. (Hrsg.): *Archäologische Beiträge. Gedenkschrift zum hundertsten Geburtstag von Kurt Horedt*. Cluj-Napoca: Mega Verlag, 269–278.
- Knipper, C. – Koncz I. – Ódor J. G. et al. (2020): Coalescing Traditions – Coalescing People: Community Formation in Pannonia after the Decline of the Roman Empire. *PLOS ONE*, 29 April 2020. <https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0231760>

- Kovács P. (2020): Preliminary Notes on a Future *Fontes Hunnorum*. *Acta Musei Napocensis*, 57, I, 311–319.
- Kulsár V. (2018): Hun kori nyúzott lovas temetkezés Üllőről (Hun Age Burial with Horse Skin from Üllő). In: Nagy M. L. (szerk.): „Vadrózsából tündérsípót csináltam”. *Tanulmányok Istvánovits Eszter 60. születésnapjára*. Nyíregyháza: Jósa András Múzeum, 381–393.
- Masek Zs. (2018a): Új szempontok a hun kori üstök kutatásához egy új magyarországi lelet tükrében. *Dissertationes Archaeologicae*, 4, 45–128. <http://dissarch.elte.hu/index.php/dissarch/article/view/339/312>
- Masek Zs. (2018b): *A Közép-Tisza-vidék településtörténete a Kr. u. 4–6. században Rákóczi-falva-Bagi-földek 5-8-8A. lelőhely értékelése alapján*. Doktori disszertáció kézirat. Budapest: ELTE BTK
- Neparáczki E. – Maróti Z. – Kalmár T. et al. (2019): Y-chromosome Haplogroups from Hun, Avar and Conquering Hungarian Period Nomadic People of the Carpathian Basin. *Scientific Reports*, 9, 16569.
- Ottományi K. (2001): Hunkori sírok a pátyi temetőben („Hunnenzeitliche” Gräber im Gräberfeld von Páty). *Archaeologiai Értesítő*, 126, 35–74.
- Rác Zs. (2016): Zwischen Hunnen- und Gepidenzeit. Frauengräber aus dem 5. Jahrhundert im Karpatenbecken. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 67, 301–360.
- Rác Zs. (2019): *A gepida királyság peremén. 5–6. századi temetők Hajdúnánás határából*. Habilitációs dolgozat, kézirat. Budapest: ELTE BTK
- Rác Zs. (2020): Who were the Gepids and Ostrogoths on the Middle Danube in the 5th century? An Archaeological Perspective. In: Bursche, A. – Hines, J. – Zapolska, A. (eds.): *The Migration Period between the Oder and the Vistula*. Leiden–Boston: Brill, 771–789.
- Soós E. – Bárány A. – Köhler K. et al. (2017): Settlement and Graves from Hernádvecse (NE Hungary) in the 5th Century AD: Relation of Living Space and Burial Place in the Hun Period. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, 56, 49–98.
- Sóskuti K. – Marcsik A. (2018): Kora népvándorlás kori temetkezések Óföldrak-Ürmös (M43 9–10. lh.) lelőhelyen (Bestattungen aus der frühen Völkerwanderungszeit auf dem Fundort Óföldrak-Ürmös. M43 Fo. 9–10, Kom. Csongrád, Ungarn). In: Korom A. et al. (szerk.): *Relationes rerum. Régészeti tanulmányok Nagy Margit tiszteletére*. Budapest: PPKÉ–Archaeologia–BTM, 307–337.
- Szenzthe G. – Mozsai V. – Horváth E. et al. (2019): Hun kori áldozati leletegyüttes Telki határából. Előzetes jelentés. *Magyar Régészet*, 2019. tavasz. http://files.archaeologia.hu/2019TA/Upload/Szenzthe_H191.pdf
- Tomka P. (2015): *Eine römische Stadt und ihre barbarische Peripherie: Scarbantia*. In: Vida T. (ed.): *Romania Gothica II. The Frontier World, Romans, Barbarians and Military Culture*. Budapest: ELTE–Martin Opitz Kiadó, 587–615.
- Vágó Á. (2015): *A Kárpát-medence ősi kincsei a kőkortól a honfoglalásig*. Budapest: MNM
- Vida T. (2011): Die Zeit zwischen dem 4. und dem 6. Jahrhundert im mittleren Donauraum aus archäologischer Sicht. In: Konrad, M. – Witschel, Chr. (Hrsg.): *Römische Legionslager in den Rhein- und Donauprovinzen – Nuclei spätantik-frühmittelalterlichen Lebens?* München: Bayerische Akademie der Wissenschaften, 615–650.
- Wieszner B. – Nagy E. (n. d.): A New Sacrificial Deposit of the Hunnic Period from Debrecen. In: Rác Zs. – Szenzthe G. (eds.): *Attila's Europe? Structural Transformation and Strategies of Success in the European Hun Period*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum–ELTE